

O'ZBEK TILIDAGI DUOLAR SEMANTIKASI VA MAVZUVIY SIFATLARI

Sultonov Abdurahmon Shavkat o'g'li*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi**lingvistika yo'nalishi I kurs magistranti**E-mail: sul.abd2000@mail.ru*

Annotatsiya. *O'zbek madaniyati o'zining boy mehmondo'stlik, an'analari va samimiy duolari bilan mashhur. O'zbekistonda hurmat va ehtirom ko'rsatishning eng keng tarqalgan usullaridan biri eshituvchi haqqiga duo qilishdan foydalanishdir. O'zbek tilida "duolar" deb ataladigan gaplardan ko'pincha kundalik suhbatlarda, ijtimoiy muloqotlarda yaxshi tilaklar va ijobiy his-tuyg'ularni bildirish uchun ishlatiladi. Bu maqolada o'zbek duolarining semantikasi va ularning mavzuviy sifatlari hamda izlanishlar natijalarini bayon qilinadi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek duolari, duolar semantikasi, salomlashish va xayrlashish duolari, mavzu sifatlari.*

Kirish

Maqolaning asosiy matniga kirishdan avval tilshunoslikning semantika bo'limining asosiy maqsadi va o'rganish obekti nimadan iborat ekanligini aniqlab olsak. Semantika tilshunoslikning morfologiya, sintaksis, leksikologiya kabi bo'limlaridan biri hisoblanib, nut birlikmalarining ma'nolarini o'rganadi. Boshqacha qilib aytganda, so'z va iboralarning ma'noni etkazish uchun qanday vositalardan foydalanilganligi va turli xil so'zlar va iboralarning turli xil kontekstlarda qanday ma'noga ega bo'lishini tekshirishni o'z ichiga oladi. Semantika so'zlarning denotativ (to'g'ridan-to'g'ri) va konnotativ (ko'zda tutilgan) ma'nolari hamda ularning fikr va tushunchalarni bildirishda qanday ishlatilishi bilan bog'liq. Shuningdek, u so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni va ular jumla yoki matnning umumiy ma'nosiga qanday hissa qo'shishini o'rganishni o'z ichiga oladi. Bundan ko'rinadiki, ushbu maqolada o'zbek madaniyatida eng ko'p foydalaniladigan duolarning denotative va konnotativ ma'nolari, ularning ma'no anglatishda foydalanilayotgan vositalari, ulardagi mavzu xilma xilligi hamda ushbu ma'nodan k'ozlangan maqsad kabi semantik xususiyatlari atroflicha tadqiq qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

O'zbek tili semantikasi uning o'ziga xos jihatlari, o'zbek madaniyatida qo'llaniladigan duolar va ularning ma'noviy xususiyatlari borasida o'zbek va jahon adabiyotshunosligida ham bir qancha muallif olimlar o'zlarining fikr va izlanishlarni o'zida aks ettirgan bir qancha ilmiy asarlar yaratishgan. Bular MB Mustafayeva, VB Kasevic, Imamova Yu, N Abbasova, S Inomjonova, Safarov Sh., Dmitriy Dobrovol'skiy va Anatoly Baranov va boshqalarni misol qilib keltrish mumkin.

Yuqorida keltirilgan mualliflarning asarlarini tadqiq etganda shu ma'lum bo'ladiki, duolarning lisoniy xususiyatlarini tadqiq qilish Islom dini va tarixi bilan

chambarchas bog'liq hisoblanadi. Misol uchun Y.Imomova o'zining "Ingliz, rus va o'zbek tili sohiblarining duo qilishlarining lingvistik uslublari" maqolasida takidlashicha, butun dunyo madaniyatlari kabi o'zbek madaniyatini ham islom dinisiz tasavvur qilib bo'lmaydi, va o'zbek tilida ishlatiladigan va arab tilidan kirib kelgan duolarni lingvistik tadqiq qilishda ham muqaddas dinimizga suyanamiz va ushbu bilimlar asosida duolarning asl konnotativ ma'nolarini haqqoniy ochib berish mumkin [1, 437]. Yana bir muallif Harun Yaxyo o'zining "Qur'anda dua" asarida duolarga ta'rif berar ekan, ular Allohdan biron fazilatni istash, yordam so'rash, nido qilish kabi maqsadlarni o'z ichiga olib, imkoniyatlari cheklangan bandaning o'z yaratuvchisidan o'zlik bilan so'ragan tilaklari yoki ularning yig'indisini anglatadi [2, 2]. Quyida esa Semantikaning asl maqsadlaridan birini Samarqand davlat universiteti dotsenti Sh.Safarov o'zining "Semantika" nomli monografiyasida qanday ta'riflab o'tganigaga e'tibor qaratish orqali uni diniy duolarning qanday xususiyatlarini o'rganishi haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Monografiyada shu manzara tasvirlanmoqda, tasavvur qiling Kataloniya shahriga sayohatga bordingiz va birinchi kun erta tongda mehmonhonadan tashqariga chiqqaningizda ikki yigit suhbatini ko'rib qoldingiz. Ulardan biri qo'lini shimol tarafga cho'zib namlarnidir ko'rsatmoqda va ikkinchisiga qandaydir ma'noni tushuntirishga harakat qilmoqdasiz. Siz ispan tilini bilmaganingiz uchun shimol tarafga qaraysiz va u yerdagi saksafon chalayotgan daydi, kuchugini o'ynatayotgan qiz, Kolumb haykaliga ko'zingiz tushadi. Tilni bilmaganingiz uchun gap nima haqida ketayotganini tushunolmaysiz, lekin bilganingizda albatta ularning Amerikani Kalumb kashf etgani haqida gaplashyotganlarini tushungan va albatta ularga Amerika qit'asining haqiqiy kashfiyotchisi Beruniy ekanligini tushuntirgan bo'lardingiz" deb gapning ma'nosini tushunishning muhurligi va ushbu ma'noni yoritishda qo'llaniladigan vositalarga ishora qilib o'tadi [3, 5]. Bundan xulosa qilish mumkinki har qanday so'z yoki nutq birligining ma'no anglatishga qaratilgan lisoniy birliklari hamda vositalari mavjuddir.

O'zbek tilidagi duolarning semantik tahlili va mavzu xilma xilligi

O'zbek duolarining semantikasi haqida gap borganda ularni ikki asosiy turkumga bo'lish mumkin: denotativ va konnotativ ma'nolar. Duoning denotativ ma'nosi uning to'g'ridan-to'g'ri yoki lug'atdagi ta'rifini bildirsa, konnotativ ma'nosi nazarda tutilgan yoki kontekstual ma'noni bildiradi [4, 125].

Denotativ ma'nosi

O'zbek duolarining denotativ ma'nosi birinchi navbatda ezgu tilaklar, ijobiy his-tuyg'ularni bildirishga qaratilgan. O'zbek duolarining ba'zi keng tarqalgan misollarini quyida ko'rib o'tishimiz mumkin:

- Assalomu alaykum
- Xayrli tong
- Xayrli kech

Bu duolar odatda kim bilandir salomlashish yoki ma'lum bir vaziyatda unga yaxshilik tilash uchun ishlatiladi. Masalan, "Xayrli kech" so'zi kechki payt birov bilan xayrlashayotganda, o'sha unsonga kechni Xayrli o'tishini tilash orqali salomlashish

uchun ishlatilsa, “xayli tun” duosi esa kechki payt xayrlashish oldidan eshtuvchiga tunni hayrli o`kishini tilash bilan Xayrlashish ma`nosida ishlatiladi.

Konnotativ ma'no

O`zbek tilidagi duolarning konnotativ ma`nosi ancha nozik bo`lib, ular qaysi kontekstda qo`llanishiga qarab o`zgarishi mumkin [5, 365]. Masalan, “Assalomu alaykum” duosi ish uchrashuvi yoki diniy marosim kabi rasmiy sharoitlarda qo`llanilganda hurmat va rasmiyatchilik tuyg`usini bildirishi mumkin. Biroq, do`stlar yoki oila a'zolari orasida foydalanilganda, u iliqlik va tanishlik tuyg`usini etkazishi mumkin.

Xuddi shunday, “Xayrli tong” duosi tongda qo`llanilganda nekinlik va ijobiylik tuyg`usini bildirishi mumkin, ammo, ba'zida eshituvchiga hamdardlik va yakdillik tuyg`ularini izhor etish uchun ham qo`llaniladi. [6, 25].

O`zbek duolarining mavzuviy xilma xilligi

O`zbek duolarining semantik xususiyatlari ularning ma`nosi va qo`llanishi haqida qo`shimcha ma'lumot ham beradi. O`zbek duolarining ba'zi umumiy semantik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- Odoblilik: O`zbek duolari ko`pincha boshqalarga nisbatan hurmat va odoblilik ko`rsatish uchun ishlatiladi. Bu muayyan kontekstlarda sharaf va rasmiy tildan foydalanishda namoyon bo`ladi. Bunday duolarga yorqin misol sifatida “Assalomu alaykum”, “Vaalaykum assalom”, “Yaxshi boring”, “Yaxshi ishlab keling” kabi duolarni keltrish mumkin. Bunday duolar to`gri vaziyatda qo`llanilishiga qarab insonlarni bir-birlariga hurmati va odobini namoyon qiladi.

- Hurmat: O`zbek tilidagi duolarning ma`nosiga qarab insonlarni bir-biriga hurmatini ham bildiradi. Misol uchun “o`zingizdan bo`lsin”, “umringiz uzoq bo`lsin”, “bizga uzoq yillar bosh bo`lib yuring” kabi duolar o`zbek madaniyatining ajralmas qismi hisoblanib, o`zidan kattalarga bo`lgan hurmatni ifoda qiladi [7, 254].

- Madaniy ahamiyati: O`zbek duolari o`zbek madaniyatining muhim bo`lagi bo`lib, jamiyat qadriyatlari va an`analarini o`zida aks ettiradi [8, 85]. Ular ko`pincha ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va uyg`un munosabatlarni saqlash uchun ishlatiladi. Misol uchun, “sizga sog`lik salomatlik tilayman” duosi o`zbek madaniyatining o`ziga xos xususiyatini anglatadigan duolar sirasidandir

- Hissiyot ifodasi: O`zbek duolari quvonch va hayajondan tortib hamdardlik bildirishgacha bo`lgan turli tuyg`ularni ifodalashda ham qo`llanilishi mumkin. Jumladan, “Alloh sabr bersin”, “Joyi jannatda bo`lsin” va “Alloh rahmatiga olsin” kabi duolar insonning ham hamdardlik his tuyg`ularini anglatadi [9, 65].

Xulosa

Xulosa o`rnida aytish mumkinki, o`zbek duolarining semantikasi murakkab va serqirradir. Ularda O`zbekistonning madaniy qadriyatlari va an`analari hamda ulardan foydalaniladigan ijtimoiy sharoit o`z ifodasini topgan. Bu duolarning denotativ va konnotativ ma`nolarini, semantik xususiyatlarini tushunish o`zbek madaniyatining boyligi va rang-barangligini yaxshiroq anglashimizga yordam beradi. Qo`shimcha qilish joizki, o`zbek tilidagi duo so`zlarining semantik xususiyatlari O`zbek tili va

madaniyatining muhim jihati hisoblanadi. Bu soʻzlar boshqalarga nisbatan hurmat, izzat va xayrixohlik tuygʻularini bildiradi va koʻpincha kundalik suhbatlarda, rasmiy tadbirlarda va diniy marosimlarda qoʻllaniladi. Bu soʻzlarning semantik xususiyatlariga boshqalarga minnatdorchilik va yaxshi tilaklar bildirish kabi mazmunlar kirib, ular oʻzbek xalqining madaniy qadriyat va eʼtiqodlarini aks ettirish qobiliyatiga ega. Ushbu duo soʻzlarni qoʻllash orqali odamlar boshqalarga hurmat va ehtirom koʻrsatishi va atrofdegilar bilan jamiyat va aloqa tuygʻusini rivojlantirishi mumkin. Umuman olganda, oʻzbek tilidagi duolar semantik xususiyatlarini oʻrganish oʻzbek tili va madaniyati haqida qimmatli maʼlumotlar beradi, tilning ijtimoiy munosabatlarimizni shakllantirishdagi ahamiyatini koʻrsatadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Имомова, Ю. А. (2022). ИНГЛИЗ, РУС ВА ЎЗБЕК ТИЛИ СОХИБЛАРИНИНГ ДУО ҚИЛИШЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ 1. *Экономика и социум*, (6-2 (97)), 437-442.
2. Harun Yahya, (1997). Qur'anda dua, 1-154.
3. Shaxriyor Safarov, (2013). SEMANTIKA. Davlat ilmiy nashriyoti.5.
4. Meliboyeva, S. A. Q. (2021). IJOBIY ISTAK BIRLIKLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI. *Academic research in educational sciences*, 2(6), 792-796.
5. Omonturdiyeva, D., & Salomova, D. (2022). JANNAT ESHIGI ONALAR OYOGʻI OSTIDA. *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 1(6), 61-63.
6. Sulaymonova, H. H. Q. (2022). TILAK MAZMUNLI BIRLIKLARNING DINIY VA SOTSIOLOGIK XOSLANGANLIGI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 76-81.
7. Oyniso, X. (2022). TILSHUNOSLIK TIL HAQIDAGI FAN SIFATIDA. TILSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN BOGʻ LIQLIGI. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(4), 667-679.
8. YOʻLDOSHEV, I. B. R. O. H. I. M. (2007). Tilshunoslik asoslari. *Toshkent: "Iqtisod moliya*, 192.
9. Feruza, M. (2023). TILSHUNOSLIK NAZARIYASI. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(9), 1178-1180.